

*Радивој Степанов**

ПОСЛЕДИЦЕ РАСПАДА ДРЖАВЕ НА ОБРАЗОВНИ СИСТЕМ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Сажетак

Основна теза овог рада полази од околности да је распад државе (СФРЈ, СРЈ, ДЗСЦГ, РС) довео у питање функционисање бројних системских чинилаца као што је уставно-правни систем, систем државне управе, правосудни систем, економски систем, здравствени систем, и нарочито систем образовања. Дакле, распадом државе разара се укупан систем вредности у друштву и у том амбијенту „завладале“ деструкције, образовни систем је највише погођен: он је или ван (своје) функције или на самој ивици колапса. Оно што је посебно важно, разорен образовни систем тешко се поново успоставља. Нема данас ни државног ни социјалног чиниоца од којег образовни систем добија главни подстицај, заштитну и оријентацију за рад и деловање. Распад државе доводи у питање уопште филозофију образовања. Наиме, образовни систем губи своју еминентну карактеристику цивилизацијског чиниоца који је једино у стању да образује и да на тај начин дугорочно успоставља и стабилизује саме темеље државе, идентитета заједнице и сваког појединца. У амбијенту распада државе, црква улази као утицајни фактор образовања. Релација држава–образовање тањи се и неста-

* Филозофски факултет, Одсек за социологију, Нови Сад

је у распаду државе, а образовни систем постаје излишна социјална појава, најчешће декор политици, непотребан и непрофитни сектор. То је стање образовања у Србији у последње две деценије!

Кључне речи: распад државе, систем, образовање, реформа, транзиција.

Распад државе неизбежно оставља најдубље трагове на ментални и социјални склоп, на институције и односе, на политички и економски систем, на социјалну „инервацију“, те социјални капитал и социјалне мреже. Последице распада често су очигледне (као и узроци, уосталом) а често се откривају знатно касније, када се социјално тле почне смиривати а танка покорица неке друге и другачије државности тек почиње назирати. Распад државе се манифестује на различите начине. Најчешће кроз различите деформитете „погледа на свет“ (Weltanschauung), оријентација у социјалном амбијенту – појединца, друштвених група или етничких заједница и дефицит друштвених вредности. Сви друштвени потреси, па и они далеко мањи од распада државе, утичу на систем образовања. Распад државе доводи у питање целу вертикалу система образовања од основног, преко средњег до високошколског. Ни систем предшколског васпитања није изван подручја погубних последица распада државе.

Образовање у Србији пролазило је (и пролази) кроз серију распада државе у последње две деценије. Распад је почео доношењем Устава РС 1990. год. и распадом СФРЈ, наставио се распадом СРЈ, текао је кроз распад ДЗ СЦГ, а наставља се и кроз распад РС.

И „само“ један распад државе довољан је да сломи цео систем друштвених вредности и културних тековина. С друге стране, серија државних ломова чији смо сведоци у последње две деценије има карактер “хуманитарне”, цивилизацијске и културне катастрофе по систем образовања из које је опоравак веома спор, тежак, ако не и немогућ.

Распад државе на овим просторима одвијао се нажалост „темељно“, брутално, драматично и „осветнички“. Сви су изгледи да смо се једино у пословима разбијања сопствене државе показали на нивоу „историјског“ задатка. Србија тако ни данас нема релевантну тј. „довршену државу“. Поје-

диности тог распада измичу опису и набрајању. Овде се само могу поменути „доминантни“ облици слома и разбијања државе у самом темељу, као што су: рат, етничка чишћења, лична власт, валутни и привредни слом, међународни обруч економских и културних санкција, цивилизацијска изолација, распад правног и уставног система, застрашујућа корупција, политичка неодговорност и некултура, те масован одлазак младих и квалитетних стручњака из земље.

У Србији на систем образовања најразорнији утицај кумулативно имају: слом наговештавајућег грађанског *Wel-tanschaunga* с краја осамдесетих и почетка деведесетих, дакле, сумрак цивилности и толеранције, националистичка хистерија и искључивост, распад правног система и опште неповерење у судску правду и агресиван упад Српске православне цркве у политички и образовни систем Србије.

Од деведесетих година убрзано се љушти једна по једна структура образовног система. Љушти се не само формално и нормативно, идеолошки и концепцијски, већ супстанцијално! Држави није потребно образовање. Држава у распаду није држава која се темељи на образовном капиталу. То није држава која „потребује“ образовање, која се на њему и сама култивише. Између државе и образовања нема никаквог „онтолошког“ додира. Управо супротно: држава која се распада је окренута себи, она није у функцији ниједне цивилизацијске вредности, она не живи за друштво. Напротив, њена левијатанска патологија се остварује живећи од друштва, исцрпљујући као карцином друштво и кроз узимање социјалне жртве. За државу у распаду образовање није непроцењив социјални капитал, напротив, образовање је „капитална хипотека“, терет који би она радо збацила са леђа, од којег би радо „опрала руке“, јер образовање напросто није „у логици“ распада система који – „као распад“ мора бити потпун, дакле, тоталан.

Зашто је то тако?

У античкој држави, систем образовања усаглашен је с циклусом аутентичног људског живота. *Zoon logen ehon* – биће које се разуме, *zoon politikon* – политичко биће, те *zoon tehniko-poietikon* – стваралачко биће, у свом складу и јединству чине идеал изграђеног или образованог човека-*paidagogosa*. Тај циклус јединства и аутентичности ових антропосоцио-

лошких садржаја могућ је једино код слободне и аутономне личности. Држава која се распада и претвара у митолошког сатрапа (који све прождире и све уништава) не треба целовиту, стваралачку и слободну личност. Напротив, она треба објект који може кад пожели да узме као жртву, објекат који је прилагодљив и који се не опире њеној манипулацији, који је више-мање индиферентан и немоћан у погледу своје судбине. Отуда, у таквој држави, образовање губи своју изворну сврху. Оно је само нужни снабдевач према узрасту (корисника, конзумента) дозираних информација (тешко је рећи и знања) највише и само забринуто за сопствени опстанак. Зато Србија нема систем образовања.

Систем образовања почива на одређеној програмској пројекцији. У Старом Риму била је чувена програмска композиција позната под називом *septem artes liberales*, која ће служити као модел и критериј образовања све до касног средњег века. Ова образовно-програмска структура је проширивана и допуњавана и у феудалном систему, примерено принципима тог друштва и идеалима нобилиса, теологије и катехизиса. Тако настаје *septem artes probitatis*, *septem artes mechanichae* итд., дакле, све оно што је оспособљеност из *sholeé* (Халадин 1982: 208-209).

Грађански свет је створио по својој мери критерије образовања и образовне системе. образовање постаје „властништво“ грађана, а обележава га пре свега елитизам и неговање духа и тела, образовањем се стиче тзв. грађански шлиф. Школа као институција образовања је церемонијална, углађена, дисциплинована, она има јасно изражене ауторитете и узоре упркос бескрупулозности, злоби и хипокризији грађанског друштва.

И у античком добу, и у *Medium Aevum*-у, и у грађанској епоси образовање је цивилизацијски *conditio sine qua non*. Тај принцип је значајно доведен у питање у Србији у последње две деценије. Србија живи практично без система образовања. Ништа значајно, ништа битно не мења на ствари што у Србији постоји нормативни, боље рећи правни алиби за предшколско, основно и средње образовање које носи марцијалан наслов *Закон о основама система образовања и васпитања* (Сл. гласник РС, бр. 72/2009; бр. 52/2011). Слично нормативно покриће Србија има и за високо школство кроз

Закон о високом школству (Сл. гласник РС, бр. 76/2005; бр. 97/2008; 7/2010). Распад државе деведесетих разорио је дотада постојећи систем образовања, и у међувремену, за минуле две деценије, држава Србија није била у стању да понуди ниједну премису на којој се систем образовања дефинише, функционише и интегрише у модерне цивилизацијске токове образовања. „Да би друштво могло добро функционисати – каже Фром – његови припадници морају усвојити такву врсту карактера да желе да *чине оно што морају чинити* као припадници друштва или неке друге групе унутар друштва. Они *треба да желе* оно што је *објективно неопходно* да чине.“

Стање образовања у Србији је далеко од „доброг функционисања друштва“ гледано очима Фрома. То стање је, према мојој импресији, далеко ближе стању, како га је својевремено видео (описао) члан Националног савета за основно и средње образовање, новосадски социолог М. Трипковић: „Образовање код нас дуго стоји на споредном друштвеном колосеку. За образовање су одређени споредни министри, споредни програми, споредна материјална издвајања, споредни политичари и споредни полицајци... и ми сами постајемо споредни људи и имамо (водимо) споредне животе.“

Шта у том случају добијамо као логичан показатељ? Да је образовање споредна ствар у исто тако споредној држави (као што је Србија) и да оно није компарабилно ни са једним примером државе или земље из некадашњег комунистичког или реалсоцијалистичког корпуса. То значи да се у Србији не може говорити нити о реформи образовања нити о Србији као држави у транзицији. Зашто не може? Због тога што сложена збивања на овим просторима везана за Србију (по моме суду) тешко да могу одговарати стандардним значењима „реформисање“ и „транзиција“. Поставља се питање шта *сада* у Србији може да значи реформисање образовања и како је *овде* текла транзиција?

Треба се сетити да реформисање образовања у ранијој држави – Југославији, није била непозната појава одн. искуство. Историчари образовања и педагози указују на три карактеристична периода у реформи образовања у бившој држави. Први послератни период у реформи образовања текао је од 1945. до 1958. и означен је као „период адаптације и идеј-

не преорјентације“. Други период је био је од 1958. до 1974. и представља „период развијеног друштвеног управљања и прелаза на самоуправљање“, а трећи период реформе траје од 1974. до 1990. и то је „период тражења нових путева у изградњи образовног система“ (Будић и др. 2003: 13 и даље).

Основно обележје првог периода реформе образовања у бившој држави је било стварање (подизање) световне школе. Лаичка држава световном школом гарантује уставно право на обавезно седмогодишње образовање свима без обзира на националне, верске, класне и полне разлике. У том (првом) периоду Југославија *није имала нови* васпитно-образовни систем, већ је новостворена држава, са капацитетима којима је располагала, рационално била ангажована само на допуни и корекцији наслеђеног система школства. (Од 50-их се уводи „осмолетка“ у образовни систем).

Други период реализације политике образовања у бившој држави почиње 1958. и он се по правилу означава као „наша прва темељна реформа школског система“ (Поткоњак 1980: 46). Реформа образовања пројектована је *Општим законом о школству* и читавим низом политичких докумената који су уследили након његовог доношења. Закон је садржао основна начела која су важила за цео систем образовања, гарантовао је бесплатну наставу, обезбеђивао је реализацију наставе на језицима народа Југославије, заснивао је образовање и васпитање на достигнућима савремене науке, омогућавао је активно учешће ученика у извођењу наставе, омогућавао је наставницима самосталност у остваривању циља васпитања и образовања и у извођењу наставе, итд. У том периоду стваран је „јединствен школски систем“. Иначе, *Општи закон о школству* због своје, за то време модерне концепције, изазвао је интересовање и изван Југославије а неке његови ставови и идеје могу се препознати и у неким каснијим документима сличне природе у области образовања.

Треће раздобље реформе образовања почиње 1974. год. (након доношења *Устава СФРЈ* 1974. год. и *Закона о удруженом раду* 1976. год.) и оно је промовисано на X конгресу СКЈ. Многи овај период у реформи образовног система виде као „корак назад“ јер елиминише елитизам из образовања и судбински га везује за удружени рад. То је време тзв. усмереног образовања, напуштања основног, средњег и високо-

школског степена образовања и стварање система заснованог на концепцији „перманентног образовања“ (чија су основна обележја јединство и равноправност свих облика и путева образовања; равноправност образовања омладине и образовања одраслих; „повратно образовање“; постепено срастање завршних фаза средњег образовања са почетним фазама високог школства; итд.) (Будић и др. 2003: 60). Током времена, значајно је опадао квалитет рада у школама које су се, из страха од дуализма и елитизма, све више упросечавале запошљајући таленте (Будић и др. 2003:66).

Били су то јасни наговештаји да је нешто требало мењати у систему образовања. Потребу реформе образовања у Југославији претекао је њен распад. Пад „једног зида“ (1989) у Европи утицао је на распад целе једне државе, такође у Европи. Био је то распад југословенске државе, а истовремено (са њом) и распад постојећег система образовања. Отуда је питање шта Србија данас, у релативно кратком времену од распада Југославије, може учинити на пољу образовања, другим речима, како уопште може да „реформише“ образовање? Систем (као такав) свакако не може да се реформише јер система образовања у Србији и нема. Не може се реформисати оно што реално не постоји. Тачно је да је у Србији „за службене сврхе“ и европску легитимацију „препознато“ образовање али то још није систем, то није социјално и институционално призната вредност ни од друштва ни од државе.

Какво отуда Србија има профилисано образовање ако се већ не може говорити о „систему образовања“?

Србија данас има пирамидалну структуру правних лица који на различитим ступњевима сервисирају „ниво“ образовање. То су предшколске установе, основне и средње школе, те универзитети. Школе и универзитети практично не одговарају за квалитет својих услуга и своје делатности. Дакле, школе не одговарају ни пред државом која скромно финансира образовање, ни школским генерацијама које треба да образује. Да ствар буде још гора, школе и универзитети не одговарају ни пред образовном струком ни пред савременом науком. Отуда се у завршној – универзитетској инстанци образовање поделило на државно и приватно. У приватној опцији високо образовање је у Србији постало „чист бизнис“.

Дипломе академица имају тржишну цену а не струковну вредност. Кад нема конкуренције нема ни одговорности. То несолидну државу и не занима. Руководиоци (директори, декани, ректори) ових образовних сервисних станица одговарају само актуелној политичкој власти на локалном, покрајинском или републичком нивоу. Дакле, оној власти која их и доводи до руководеће (политичке) позиције у сфери образовања. То је основни парадокс и нонсенс данашњег школства Србије. Високи политички чиновници могу „једним потезом свог законодавног пера“ да школске планове и програме одређују према својој вољи и свом партијском „светоназору“. У Србији је тако министар просвете – у XXI веку – укинуо преко ноћи еволуционистичку теорију и њеног родоначелника Дарвина. Министарство просвете не постоји као сервис образовања, већ управо обрнуто, образовање постоји због министарства. У високом образовању не одређују ректори ко може носити ленту министра образовања, већ је управо обрнуто. Отуда није преседан када ректор једног универзитета (новосадског) јавно каже да је „он/она само службеник министарства образовања“. Ту је очигледна инфериорност образовања у односу на политику. Ту нема „ни говора“ о аутономији образовања и личности које га представљају. Тако се образовање као вредносни систем структурно разбија у чиновничку дистрибуцију статуса (његових) актера.

На ову опасност која се односи на статус образовања у друштву у транзицији од комунизма према демократији указује (немачко-енглески) социолог, филозоф и политичар Ралф Дарендорф у својој књизи *Универзитет после комунизма* (*Universities after Communism*, 2000).

Реформа образовања није једноставни, брзи скок који се може дефинисати „преко ноћи“, објавити и применити дифузном акцијом националних или чак интернационалних размера. Напротив, „реч је о процесу сличном еволуцији, у том смислу да представља трајан, свеобухватан напор да се оствари нова концепција сагласно са другачијим положајем и циљевима школског и високог образовања у друштву, са структуралним и функционалним променама које су се десиле, односно које се дешавају“ (Ђукић 2006: 40).

Савремена концепција образовања, а нарочито високог образовања подразумева „вредности усклађене са новим ло-

калним, регионалним и глобалним условима и околностима које детерминише својеврсна разделница на прелому епоха чији смо савременици. Актуелни друштвени и научно-технолошки тренутак тражи иновативне васпитно-образовне институције, у којима ће се, уз остало, студенти оспособљавати за самообразовање и за самонадмашивање – што су карактеристични елементи потке постмодерног погледа на свет и живот“ (Пивец 1995: 45 и даље). У том светлу јавља се потреба да се актуелни систем високог образовања пре свега реконцептуализује за „друштво знања“, односно за „друштво које учи“. Подразумева се да образовање више не може бити процес *једносмерног преношења знања* од наставника до ученика или студената: напротив, савремено високо образовање мора бити у функцији развоја способности студената који ће знање стицати, откривати, креирати, иновирати, производити и зарађивати (Халдин 1982: 214).

Нема сумње да се на европским универзитетима данас дешава прави коперникански обрт. На таласу великих иновација које су захватиле систем високог образовања на европском континенту, а које се темеље на новом квалитету образовања окренутог ка истраживању будућности, подстицању конкурентности, различитости, децентрализованости, флексибилности и мобилности свих актера, отвара се права, јединствена прилика да се одстране и одбаце све заблуде и забуне које су (у)чиниле постојећи систем високог образовања неефективним, неефикасним и неекономичним (Ђукић 2005: 38).

У оквиру тенденција заснованих на процесу реформисања европских универзитета (тзв. болоњски процес) покренутог с циљем да се створи „европски простор високог образовања“ и повећа конкурентност и међународна компетитивност европских универзитета, нарочито у односу на америчке универзитете, питање квалитета циљева, програма, актера, процеса и резултата високошколске наставе и система високог образовања у целини, постало је приоритет. При томе, јасно се истиче потреба која се све више испољава у виду императива да се установи нови паневропски оквир квалитета образовања, акредитације високошколских институција и утврђивање професионалних квалификација не само у националном, већ и у регионалном, па и у глобалном

смислу. (*Trends and developments in higher education in Europe*, UNESCO, Paris, 2003).

Србија је званично је потписала Болоњску декларацију 2003. године у Берлину. Декларацију је потписао онај исти министар који је образовање „реформисао политичком продајом деце“ уводећи веронауку у школе а цркве у државни образовни систем. Да је Србија постала „православна цамахирија“ потврдио је својом одобравајућом одлуком Уставни суд Србије. Сада је, може се рећи, читава континентална Европа обухваћена „болоњским процесом“ али цркве у ЕУ нису постале део државног образовног сектора.

Закон о високом образовању (2005) није помогао да се реши суштинско питање реформе самих студија, односно високошколске наставе. „Универзитетски студиј чува не само структуру него и унутрашњу организацију и методе наставног и научног рада још од педесетих година минулог столећа“, а „изузев декларативног залагања за ефикасност и квалитет високог образовања, нема ни речи о унутрашњој реформи универзитетских студија“ (Ђукић 2006: 40 и даље).

Ниједна реформа образовања, а нарочито високог образовања неће одговорити очекивањима, нити ће досећи постављени циљ, ако педагошко-дидактичка питања модернизације школе, високе школе и саме високошколске наставе, између осталог и различите дидактичке иновације, не постану приоритет. Нажалост, разматрање појединих дидактичких аспеката реформе високог образовања у Србији оснажило је утисак да се проблемима унутрашњих промена високошколске наставе не придаје одговарајући, највиши значај, односно да су поменути проблеми и овога пута остали у другом плану. Није тешко закључити да је неуспех неке евентуалне или текуће реформе све извеснији, што се мање пажње придаје педагошко-дидактичким, унутрашњим питањима. Другим речима, успех реформе високог образовања, сада и овде, може се очекивати само ако се широком друштвеном и научно-стручном акцијом обезбеди садејство релевантних чинилаца и комплементарност обе реформске компоненте: системско-организационе (спољашње) и педагошко-дидактичке (унутрашње), која подразумева, пре свега прихватање и имплементацију одговарајућих дидактичких иновација у високошколској настави.

Под транзицијом се, уз све спорове који прате овај појам, подразумева велика социјална трансформација корпуса европских држава које су припадале тзв. социјалистичком (комунистичком) блоку, односно њихов прелаз из недемократских у демократске политичке системе, или прекорак из старог друштва у ново друштво које се изграђује. Поједини аутори упозоравају да термин *транзиција* није подесан појам за стање које Немци називају *Umbruch*, односно да се тим појмом представља прилично идилично лице промена које су пратиле бивше комунистичке земље. То се нарочито може уочити на „транзицијском случају” Србије. Јер у Србији је свега могло бити, само не идиле у распаду државе. Ако је транзиција пут и процес од једног друштвеног и политичког стања које је истрошило своје егзистенцијалне капацитете у друго и другачије стање које може дати виши квалитет социјалног и политичког живота, онда Србија тешко да може бити друштво (држава) у транзицији. Поједностављено, транзиција је ход од нечега старог и потрошеног према нечем новом и бољем. У Србији транзиција је процес од распада (државе) према распадању (политичке заједнице). Српска транзиција не подудара се ни временски ни садржином ни последицама са транзицијом у источноевропском блоку.

Шта могу бити претпоставке за успостављање ваљаног реформисаног система образовања у Србији?

Прво, успостављање солидне и модерно организоване државе.

Друго, доношење модерног устава државе који рационализује и вертикални и хоризонтални принцип власти.

Треће, уставно утврдити право на образовање по савременим стандардима.¹

1 То је схема “4А” коју је развила проф. Катарина Томашевски и у којој дефинише право на образовање као право које садржи четири основне димензије:

1. Availability (расположивост): постоји ли довољан број адекватно опремљених образовних установа и јесу ли регионално дистрибуиране?

2. Accessibility (приступачност): јесу ли установе физички и економски доступне, односно је ли приступ једнак за све друштвене групе/скупине?

3. Acceptability (прихватљивост): омогућавају ли образовни програ-

Четврто, институционализовати вертикалу образовања.

Пето, кадрове у образовању (од предшколског до високог) држати строго изван партијских (страначких) кадровских листа. Избор кадрова у образовању треба да се одвија по стручним критеријима.

Шесто, кадрове у високом образовању континуирано држати у националној и интернационалној научно-истраживачкој конкуренцији и мрежи публикација радова и универзитетске сарадње.

Седмо, комплетно образовање држати у зони финансијске привилегованости (стимулације).

Осмо, цркву потпуно изместити из система државних школа и грађанских образовних институција (система образовања).

Девето, доступно и потпуно образовање језичким и етничким мањинама.

Десето, основати институцију омбудсмана за образовање.

Radivoj Stepanov

*CONSEQUENCES OF THE DISINTEGRATION
OF THE COUNTRY ON
THE EDUCATION SYSTEM IN SERBIA*

Summary

The main thesis of this paper is based on an argument that the disintegration of the (former) country(ies) (SFRY, FRY, SUSM, RS) led to the enormous difficulties in the functioning of a number of systemic factors such as: constitutional and legal system, system of public administration, judicial system, econo-

ми квалитетно образовање, јесу ли услови студирања у складу са минималним међународним стандардима?

4. Adaptability (прилагодљивост): је ли систем флексибилан, одговара ли интересима ученика/студената, родитеља, мањина, шире друштвене заједнице и тржишта рада; да ли се систем адекватно прилагођава особама са инвалидитетом, мањинама и другим маргинализованим групама?

mic system, health system and in particular education system. Thus, the disintegration of the country destroyed the entire system of values in society, and that affected the education system gravely – this system is on the brink of collapse. What is particularly important is following: education system so sternly destroyed is extremely hard to re-establish. There is not today a single state or social factor that could provide education system with a major boost, protection and guidance for the work and activities. The disintegration of the state calls into question the general philosophy of education. Namely, the education system loses its eminently civilization characteristic, its ability to stabilize the long established foundations of the state, community and identity of each individual. In this grim setting of state disintegration, church entered the education domain as an influential factor. That all had as its consequence following: the education system becomes superfluous, unnecessary and non-profit social phenomenon, mostly decor to the politics (and politicians). This has been the state of education in Serbia in the last two decades!
Keywords: dissolution of the state, system, educational reform, the transition

Литература

- Будић, С., Клеменовић, Ј., Милутиновић, Ј. (2003) *Развој система школства 1945-2001*, Савез педагошких друштава Војводине, Нови Сад.
- Вујисић-Живковић, Н. (2009) „Педагогизација као концепцијски оквир за разумевање модерног образовања“, *Зборник Института за педагошка истраживања*, Београд, год. 41, бр. 2, дец. 2009, (247-263).
- Дамјановић М. (2003) „Тајна нашег неуспеха“, *Време*, Београд, 30. 10. 2003.
- Darendorf, R. (2000) *Universities after Communism*, Körber-Stiftung, Hamburg.
- Ђукић, М. (2006) „Дидактички аспекти реформе високог образовања“, у: *Развој система васпитања и образовања у условима транзиције* (уредник Е. Каменов), Филозофски факултет, Нови Сад, (36-49).

- Каменов, Е. (2006) *Развој система васпитања и образовања у условима транзиције*, Филозофски факултет, Нови Сад.
- Пивец, Ј. (1995) *Школа у свијету промјена*, Институт за педагошки истраживања, Филозофски факултет, Свеучилиште у Загребу, Загреб.
- Степанов, Р. (2001) „Политичка продаја деце“, *Данас*, субота-недеља, 25-26. август, 2001, бр. 1426-1427, год. V.
- Trends and developments in higher education in Europe*, UNESCO, Paris, 2003.
- Халадин, С. (1982) „Образовање као системско питање“, *Аргументи*, Ријека, бр. 3.4, (206-214).
- Закон о високом образовању, *Службени гласник РС*, 76/2005, 97/2008, 7/2010.
- Закон о основама система образовања и васпитања, *Службени гласник РС*, 72/2009, 52/2011.

Овај рад је примљен 27. септембра 2011. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 28. новембра 2011. године.